

Oud@Utrecht

Twee kathedralen • Paushuize • PUG 250 jaar

Terugblik jubileumjaar

Op 26 november sloten we ons jubileumjaar af met de presentatie van het Jaarboek Oud-Utrecht en een fantastisch feest. En wat is er veel georganiseerd dit jaar! Een greep uit de vele hoogtepunten: de verjaardagsviering op 12 maart en de toekenning van de koninklijke erepenning, de tentoonstelling over tien decennia geschiedenis van de stad, de ontwikkeling van het Doeboek voor Utrechtse basisscholen, de wijkentour, de lezingen en historische cafés, het mooie jubileumtijdschrift en vele andere publicaties. Op 14 oktober was het Academiegebouw de centrale plek voor een symposium rond het thema 'Erfgoed verbindt' en de ongekend drukbezochte Nacht van de Utrechtse Geschiedenis 2023. Als allerlaatste jubileumactiviteit onthullen we op 2 december een lantaarnconsole over Anna Maria van Schurman (1607-1678), een cadeau van de gemeente Utrecht. Zij werd in 2022 verkozen tot de belangrijkste historische Utrechter. Van Schurman vond als een van de eersten dat vrouwen moesten kunnen studeren en bracht dat zoveel als destijds mogelijk in de praktijk.

Na 100 jaar Oud-Utrecht gaan we vol vertrouwen de toekomst in. We blijven aandacht en liefde houden voor geschiedenis, monumenten en archeologie in stad en regio Utrecht. Met een groeiend aantal leden, nu bijna 2.500, ontstaan er steeds weer nieuwe ideeën om het Utrechtse erfgoed te belichten!

Dick de Jong, voorzitter

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 96e jaargang nummer 6, december 2023 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar. **Redactie** Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang 2.500 woorden (inclusief noten en bronnen). Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl. **Publicatierechten** van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen. **Ontwerp** Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede. **Verkooppunten** losse nummers à € 4,95 (themanummers € 7,95) via www.oud-utrecht.nl / webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en bij Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed. **Voorzitter** Dick de Jong. **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht. **Lidmaatschap** Contributie € 42,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. **Website** www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

Omslag

Vanaf 3 december zijn er, na jaren onderbreking, weer vieringen in de gerestaureerde Augustinuskerk aan de Oudegracht. Het neobarokke interieur is in ere hersteld en feestelijk uitgelicht. Zie pagina 19.

VERMEULEN LICHTARCHITECTUUR BV

Agenda

8 december: De Napolitaanse kerststal

In 1932 verwierf het Aartsbisschoppelijk Museum een 18e-eeuwse Napolitaanse kerstgroep, die sindsdien in de kerstperiode wordt tentoongesteld. Go Bruens, rondleider bij Museum Catharijneconvent, vertelt over de tradities en symboliek rond deze kerststal, die een schatkist vol verhalen blijkt. Wat symboliseren de gasten in de herberg en de os en de ezel in een ruïne? *Vrijdag 8 december 2023 17.15 uur, Bibliotheek Neude. Toegang gratis, vanaf 1 december aanmelden via www.oud-utrecht.nl.*

20 december: Universiteit Utrecht en koloniale kennis

Historicus en antropoloog Henk van Rinsum geeft een lezing over zijn onlangs verschenen boek *Universiteit Utrecht en koloniale kennis: Bestuderen, bemeten en beleren sinds 1636*. Hij beschrijft de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis over en in de Nederlandse kolonies, vooral Nederlands-Indië. Rode draad was de vooronderstelling van Westerse superioriteit. *Woensdag 20 december 2023 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis. Toegang € 5,-, vanaf 8 december aanmelden via www.oud-utrecht.nl.*

12 januari: Utrecht Time Machine

In het Historisch Café komen we meer te weten over de Utrecht Time Machine, een speciale app over historisch Utrecht. Een soort tijdmachine laat zien wie waar woonde, werkte en handelde. Utrecht Time Machine is een samenwerking van Utrechtse erfgoedinstellingen: Het Utrechts Archief, Oud-Utrecht, de gemeente en de universiteit. *Vrijdag 12 januari 2024 17.15 uur, Bibliotheek Neude. Toegang gratis, vanaf 1 januari aanmelden via www.oud-utrecht.nl.*

Inhoud

4 Froukje van der Meulen Hester Ranst en Paushuize

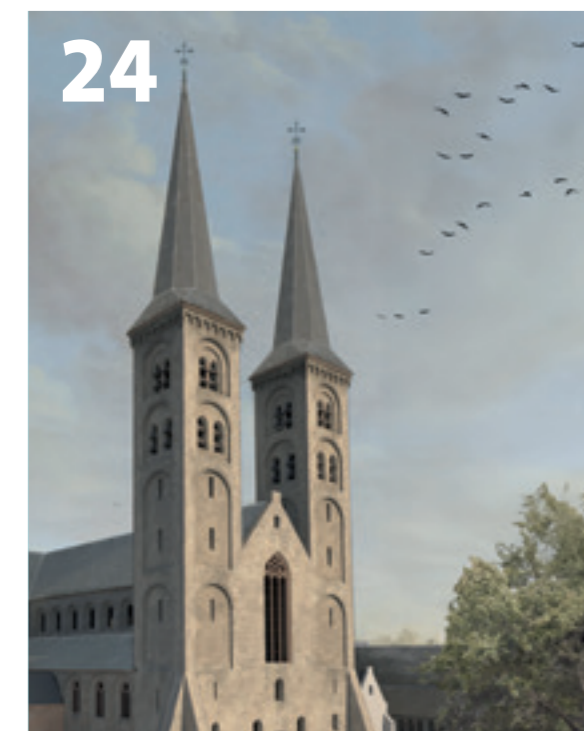
9 Ed Jonker 250 jaar Provinciaal Utrechts Genootschap

14 Peter Ben Smit 300 jaar Utrechts Schisma

19 Ton van Schaik De gerestaureerde Augustinuskerk

24 Elisabeth de Ligt Bespreking: De Utrechtse Pieterskerk

27 Signalementen

Sporen van het koloniale verleden in Paushuize

Op de thee bij Hester Ranst

In de binnenstad van Utrecht lijkt het koloniale verleden verder weg dan in VOC-steden als Amsterdam, Middelburg of Hoorn. Toch werden veel grote huizen langs het Janskerkhof, de Drift en de (Kromme) Nieuwegracht verbouwd en ingericht met geld dat verdiend werd in de koloniën. Het Herdenkingsjaar Slavernijverleden geeft aanleiding tot nader onderzoek naar de sporen hiervan in Utrecht. Een tot nog toe onderbelicht voorbeeld is dat van Hester Ranst, die met in de overzeese handel verkregen rijkdommen een stevig stempel heeft gedrukt op Paushuize.

Froukje van der Meulen is kunsthistorica en conservator van Paushuize. Ook werkt zij als conservator bruiklenen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Het is jammer dat er geen portretten bekend zijn van Hester Ranst (1671 of 1673-1750). Als er een schilderij van haar overgeleverd was, had het er misschien uitgezien als het hierbij afgebeelde portret van Machteld Muilman. Dat schilderij toont een zelfbewuste vrouw in een satijnen jurk en met glinsterende juwelen, gezeten in een rijk gestoffeerd interieur. Haast terloops toont ze een verfijnd porseleinen theekopje: klein, maar veelzeggend. Thee en de bijbehorende

rituelen en accessoires waren een middel om rijkdom en sociale status uit te drukken. De thee zelf, maar ook het porselein waarin die geschonken werd, kwam uit Azië en werd door de VOC naar Europa gebracht. De puissant rijke Hester Ranst, die ruim 35 jaar in Paushuize woonde, bezat volgens een boedelinventaris tientallen theepotten en liet een theekoepel in haar tuin bouwen. Ze had zich dus zomaar met een theekopje kunnen laten portretteren, wat symbool zou hebben gestaan voor haar fortuin dat direct gerelateerd was aan de koloniale handel. Met dat geld liet zij een aantal veranderingen aanbrengen aan Paushuize die nog altijd zichtbaar zijn.

Koloniaal familiefortuin

Hester Ranst werd geboren in Bengalen, het huidige Bangladesh, als dochter van Constantin Ranst (1635-1714) en Hester Hartsinck (1636-1683). Haar vader was een geslaagde VOC-beambte, haar moeder was de dochter van de directeur-generaal van Indië, Carel Hartsinck. Ze trouwden in 1664 in Batavia. Constantin Ranst, zelf zoon van een koopman in VOC-waren, maakte tussen 1662 en 1678 een indrukwekkende carrière in de Oost. Achtereenvolgens was hij opperhoofd in Japan, opperhoofd van Tonkin (het tegenwoordige Hanoi, Vietnam) en directeur van de handelspost Hougly in Bengalen, het huidige Bangladesh. Hierna keerde Ranst terug naar Amsterdam, maar na het overlijden van zijn vrouw in 1683 vertrok hij nog eenmaal naar Azië. In de jaren 1683-1684 was hij opnieuw opperhoofd in Japan. Mede dankzij winstgevendende privé-handel behoorde Constantin Ranst tot de 250 rijksten van de 17e eeuw.¹ Hij bezat in elk geval twee panden op de Herengracht en zeven pakhuizen aan de Prinsengracht. In 1688 trouwde zijn dochter Hester, toen 17 jaar oud, met Jacob Jacobsz. Hinlopen (1668-1698). Hij kwam ook uit een Amsterdams patriciërsgezicht van handelaren in koloniale waar; een van zijn voorouders was een oprichter van de VOC-kamer in Enkhuizen. Zijn gelijknamige grootvader, lakenkoopman in Amsterdam en lid van de vroedschap, behoorde tot de meest vermogenden van zijn tijd. Samen met Jacob kreeg Hester acht kinderen, van wie er vier jong stierven. In zijn korte leven - hij werd slechts 29 jaar oud - was Jacob Hinlopen schepen van Amsterdam, bewindhebber van de VOC en directeur van de Sociëteit van Suriname, een particuliere Nederlandse koloniale onderneming die verantwoordelijk was voor het beheer van de kolonie. Onder leiding van de Sociëteit groeide het aantal suiker- en koffieplantages explosief en werden tot slaaf gemaakte mensen uit Afrika verhandeld om op deze plantages te werken. Na de vroege dood van haar echtgenoot en van hun jongste dochter in 1698, bleef Hester nog enige tijd in Amsterdam wonen. In 1707 verhuisde ze met haar twee jongste

- < Jan de Beijer, gezicht op de Kromme Nieuwegracht met Paushuize, 1736. Links is de nieuwe entree van Hester Ranst afgebeeld. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- > Portret van Machteld Muilman door Frans van der Mijn, circa 1745. Machteld had een vergelijkbare achtergrond als Hester Ranst. Ze was de vrouw van WIC-directeur Jan Pranger en woonde aan het Singel in Amsterdam. [RIJKSMUSEUM](#)
- ✓ VOC-handelsloge te Hougly in Bengalen, geschilderd door Hendrik van Schuylenbergh, 1665. Hesters vader Constantin Ranst werd in 1669 directeur van deze handelspost. [RIJKSMUSEUM](#)

kinderen Sara en Constantin naar Utrecht. Haar oudste dochter Hester en zoon Jacob bleven in Amsterdam. Hester, de dochter dus, trouwde in dat jaar met Gerrit Hooft, een telg uit een belangrijk Amsterdams regentengeslacht. Hij was onder andere bewindhebber van de West-Indische Compagnie, directeur van de Sociëteit van Suriname en zeven maal burgemeester. Aanvankelijk huurde Hester Ranst een huis aan het Utrechtse Janskerkhof van burgemeester Everhard van Sypesteijn.² Daar woonde zij enige tijd samen met de zangleraar van haar kinderen, Achilles Antoine Bachelier, heer van Ailly, doorgaans aangeduid als d'Ailly. Hoewel ze in ondertrouw gingen, is het van een huwelijk nooit gekomen. Vanwege het standsverschil en het verschil in religie, maar vooral om het

onstuimige karakter van de relatie waarbij drank en scheldpartijen een rol speelden, werd er in de stad flink geroddeld over de affaire tussen de regentendochter en de zangmeester.³ Ondanks het feit dat d'Ailly in 1710 voor lange tijd uit beeld verdween, was de maat kennelijk vol voor Hesters vader: Constantin Ranst liet zijn dochter onterven. Het enige dat zij bij zijn overlijden in 1714 ontving, was de legitieme portie, het deel van de erfenis waar een kind ook nog bij onterving recht op had.⁴ Toch heeft dit haar financieel niet belemmerd, want in datzelfde jaar kocht zij het grote huis waar ze tot aan haar dood zou blijven wonen.

Modernisering van Paushuize

Op 20 maart 1714 verwierf Hester Ranst Paushuize, samen met het naastgelegen pand dat in de verkoopakte 'Kleyn Paushuysing' genoemd werd en dat tegenwoordig

als adres Achter Sint Pieter 220 heeft.⁵ Later dat jaar kreeg ze van de vroedschap toestemming om aan de straatkant een grote deur te maken met een balkon erboven. Hierdoor werd de hoofdingang naar de straatzijde verplaatst, aan Achter Sint Pieter. De naar de tuin gekeerde gevel was nu niet langer de voorzijde; het gebouw opende zich naar de stad. Op de tekening van Paushuize (zie pagina 4) die de bekende topografisch tekenaar Jan de Beijer maakte in 1731 (dus toen Hester Ranst er woonde), is te zien hoe indrukwekkend de nieuwe ingangspartij was geworden. Contrasterend met de laatgotische architectuur heeft Hester er een barokke uitbouw laten plaatsen. De grote deuren zijn toegankelijk via een hardstenen bordestrap; daarboven hangt een balkon met symmetrisch geplaatste, zware balusters. De uitbouw wordt bekroond met een palmet, een decoratie in de vorm van een palmetblad. Het zijn enigszins pompeuze vormen die doen denken aan de Lodewijk XIV-stijl die in Hesters tijd *en vogue* was.

Aan de andere zijde van het huis, aan de binnenplaats, liet Hester Ranst een galerij bouwen langs de buitenmuur van Paushuize. Tot die tijd moest men door alle ruimtes in het huis heen lopen. Deze galerij is aan de buitenzijde inmiddels verborgen geraakt achter een 20e-eeuwse aanbouw, maar is nog wel te zien op het schilderij van Pieneman uit het midden van de 19e eeuw. Dankzij de aanpassingen kreeg het 16e-eeuwse Paushuize het niveau van een eigentijds en luxe stadspaleis. Enige opknappingswerkzaamheden waren waarschijnlijk ook wel nodig, aangezien het huis in de voorgaande jaren gebruikt was als onderkomen voor de afgezant van keizer Karel VI tijdens de onderhandelingen voor de Vrede van Utrecht, en daarvoor als hoofdkwartier van de Franse bezetter. Paushuize moet in die jaren het decor geweest zijn van grote feesten en zal dus enigszins uitgeleefd zijn geweest toen Hester het kocht. Hester Ranst besteedde ook speciale aandacht aan de vernieuwing van haar tuin. In 1720 liet ze aan de rand van het perceel een zeskantige theekoepel bouwen, die voor

▲ Jan Wandelaar, portret van Hester Hinlopen (1689-1767). Zij was een dochter van Hester Ranst en gehuwd met WIC-bewindhebber Gerrit Hoof. [AMSTERDAM MUSEUM](#)

◀ Koker in Japans lakwerk, 1684-1692, waarin onder andere documenten van Constantin Ranst werden bewaard. De initialen HVB staan voor Hendrick van Buijtenhem, die na Ranst de VOC-vestiging in Japan leidde. [RIJKSMUSEUM](#)

▼ Westgevel van Paushuize met de ingangspartij waarvoor Hester Ranst de opdracht heeft gegeven. [MAURICE MOURAD](#)

➤ De binnenplaats van Paushuize met links het 17e-eeuwse poortgebouw, midden de galerij van Hester Ranst en rechts de in 1830 aangebouwde Statenzaal. Nicolaas Pieneman, Aanbieding van een adres aan koning Willem III in Utrecht, 1856.

[CENTRAAL MUSEUM](#)

▼ Fragmenten van een porseleinen schoteltje uit circa 1740, gevonden in de beerput van Paushuize. Het hoorde bij een theekopje dat mogelijk van Hester Ranst was.

[FROUKJE VAN DER MEULEN](#)

een deel uitstak over de Kromme Nieuwe-gracht. Daar kon ze gasten ontvangen om van de thee te genieten met uitzicht over het water. Op de tekening van Jan de Beijer is de koepel met enige inspanning te ontwaren naast het 17e-eeuwse poortgebouw, links van de boom. Uit de verkoopadvertentie na haar dood in 1750 blijkt verder dat Hester een fontein had laten aanleggen. Dat was destijds wel heel bijzonder in een stadstuin. Het idee had ze wellicht opgedaan op een van de buitenplaatsen langs de Vecht, waar fontein vaker voorkwamen.⁶ Net zoals veel rijke stadsbewoners bezat Hester Ranst zelf een buiten: ze was eigenaresse van Herteveld of Harteveld bij Maarssen en later van Vechtenstein, ook bij Maarssen. Van haar aanpassingen aan de tuin van Paushuize is helaas niets bewaard gebleven, maar de galerij en vooral de nieuwe ingangspartij zijn sporen van Hesters opdrachtgeverschap die de tand des tijds hebben doorstaan. Deze elementen zijn nog altijd beeldbepalend voor het aanzicht en het gebruik van het gebouw.

Koloniale kostbaarheden

Over de inrichting van Paushuize door Hester Ranst is weinig zeker, maar wel dat zij over een indrukwekkende inboedel beschikte. Uit de inventaris die na de dood van haar echtgenoot Jacob Hinlopen in 1699 is opgemaakt, blijkt dat ze samen vele koloniale kostbaarheden bezaten: Chinees en Japans porselein, lakwerk en zijde.⁷ Ook vermeldt de boedelinventaris grote hoeveelheden zilverwerk zoals filigraandoosjes en poppengoed, muziekinstrumenten als een klavecimbel en tweemaal

een *viola da gamba*, kostbare juwelen bezet met parels en diamanten, gouden en zilveren penningen, evenals schilderijen, tapijten en meubilair, zoals een ledikant met rood damast. Deze opsomming geeft een indruk hoe rijk de inrichting Paushuize geweest moet zijn. De hoeveelheid en kwaliteit van het porselein zegt veel over de koloniale connecties van Hester en Jacob. De VOC bemoede zich in die tijd niet met de porseleinhandel: die werd overgelaten aan particuliere kooplieden die, hoewel ze in dienst waren van de VOC, ook voor eigen gewin opereerden. De medewerkers van de VOC hadden dankzij hun connecties in Batavia, het Aziatisch hoofdkwartier voor de VOC en de centrale overslag, een voordeel bij het verzamelen van porselein. Het echtpaar Hinlopen-Ranst beschikte over maar liefst 1.133 stukken porselein: huishoudelijk goed, maar ook 326 antieke

exemplaren van grote waarde die waren geschonken door Hesters vader. Hij had ze op zijn beurt geërfd van Johannes Camphuys, die als opperhoofd in Japan en Gouverneur-Generaal in Batavia exclusieve toegang had tot de porseleinhandel.⁸ Zelf droeg Hester bij haar huwelijk met Jacob 608 stuks porselein bij, waarvan tenminste 66 theepotten. Wellicht behoorde het kleine porseleinen schoteltje dat tijdens de restauratie van Paushuize in 2010 is gevonden in de beerput, ook tot de bezittingen van Hester Ranst. Het dateert uit circa 1740 en hoorde waarschijnlijk bij een theekopje in de Chinese decoratiestijl *famille rose*.⁹

Rijkdom, reputatie en identiteit

Dankzij de rijkdommen die haar familie in de koloniën vergaarde, kon Hester Ranst van Paushuize een luxe stadspaleis maken. Haar verhaal staat niet op zichzelf. Zij was een van de vele individuen met koloniale

banden in Utrecht. Tussen het Janskerkhof en de Kromme Nieuwegracht woonden en werkten in haar tijd Utrechtse regenten met grote belangen in de slavernij.¹⁰ Dat is niet verwonderlijk, want hier lagen riante percelen met voorname huizen, die nog voor de reformatie gebouwd waren door de geestelijke elite van de stad en die later ook aantrekkelijk werden voor de rijke koloniale bestuurders, investeerders en hun familieleden.

Op een steenworp afstand van Paushuize, aan de Kromme Nieuwegracht 62, werd in 1720 de Utrechtse Compagnie opgericht. Dit was een investeringsmaatschappij die nauw betrokken was bij de trans-Atlantische slavernij. De Compagnie kocht onder meer een koffieplantage in Suriname en voerde de directie over een suikerfabriek op het Lucasbolwerk, waar suiker uit de koloniën werd verwerkt. Ook buiten de stad zal Hester koloniale connecties hebben getroffen. Veel van de buitenhuizen langs de Vecht, waarvan zij er twee in bezit heeft gehad en waar zij regelmatig geweest zal zijn, waren gekocht en gebouwd door Amsterdammers en Utrechters met inkomsten uit koloniale handel, inclusief handel in tot slaaf gemaakten.¹¹

De koloniale wereld was competitief. Het bezit en de inrichting van huizen, zowel in de stad als daarbuiten, speelden daarbij een cruciale rol. Een buitenplaats was meer dan een plek om de zomers aangenaam door te brengen en een verzameling Oosterse kostbaarheden diende niet slechts als inrichting voor de huizen; ze vormden het cultureel kapitaal waarmee de VOC-kooplieden en hun families hun rijkdom, reputatie en identiteit konden uitdrukken. Daarmee lieten ze zien dat ze de middelen én het netwerk hadden om zulke zeldzame objecten te verkrijgen, en zo konden ze hun sociale status aan elkaar afmeten. Ook Hester Ranst vormde onderdeel van dit systeem. Haar inspanning om Paushuize te moderniseren en te verfraaien past bij deze pronkzucht en vormt vandaag een herinnering aan het koloniale verleden.¹²

Hester Ranst was van 1707 tot 1716 eigenaar van de buitenplaats Hertevelde of Hartevelde bij Maarssen. Prent van Daniel Stoopendaal, 1718. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Herdenkingsjaar Slavernijverleden en de Provincie Utrecht

Aan de vooravond van het Herdenkingsjaar Slavernijverleden (1 juli 2023-1 juli 2024), heeft commissaris van de Koning Hans Oosters in Amersfoort namens het Utrechtse provinciebestuur excuses aangeboden voor het slavernijverleden. De Provinciale Staten willen het Herdenkingsjaar bovendien aangrijpen als startpunt voor blijvende aandacht voor het slavernijverleden en de doorwerking ervan in het heden. Daarvoor wordt samenwerking gezocht met de Utrechtse gemeenten, instellingen en maatschappelijke en culture partners. De Provincie Utrecht is eigenaar van Paushuize, dat tussen 1814 en 1954 fungeerde als ambtswoning voor de commissaris van de Koning.

Noten

- 1 Kees Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2006) p. 131.
- 2 Caroline Pelsler, 'Bewoners die nog niet thuis gebracht zijn', [www.huizenaanhetjanskerkhof.nl/bewoners-nog-niet-thuis/](#) (23 juli 2022).
- 3 Meer hierover in: Erik Tigelaar en Roland Fagel (red.), *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht. Augustinus Freschots verhaal achter de Vrede van Utrecht* (Hilversum 2013).
- 4 Herman Roodenburg, 'De notaris en de erehandel. Beledigingen voor het Amsterdamse notariaat, 1700-1710', *Volkskundig Bulletin* 18 (1992) p. 380.
- 5 Het Utrechts Archief, 34-4 Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905, inv.nr. 1047 (20 maart 1714).
- 6 Michiel Plomp, 'Vijf eeuwen groen bij Paushuize', [www.oud-utrecht.nl/nieuws/1220-vijf-eeuwen-groen-bij-paushuize](#) (21 maart 2023).
- 7 Stadsarchief Amsterdam, Archief van de notarissen ter standplaats Amsterdam, inv.nr. 5333 (25 april 1699).
- 8 Jan van Campen, 'Chinese and Japanese porcelain in the interior', in: Jan van Campen en Titus Eliens (red.), *Chinese and Japanese Porcelain for the Dutch Golden Age* (Amsterdam 2014) p. 209.
- 9 Met veel dank aan Jan van Campen, conservator Aziatische exportkunst in het Rijksmuseum Amsterdam.
- 10 Alex van Stipriaan, 'Utrechts slavengeld', in: Nancy Jouwe, Matthijs Kuipers en Remco Raben (red.), *Slavernij en de stad Utrecht* (Zutphen 2021) p. 125-132.
- 11 Myrthe Minnaert, 'Langs de Vecht. Buitenhuizen als machtsmiddel', in: *Slavernij en de stad Utrecht*, p. 115-124.
- 12 Na het overlijden van Hester Ranst verkocht haar dochter, Sara Hinlopen, Paushuize aan Jan Nicolaas Floris graaf van Nassau La Lecq, lid van de Staten van Utrecht, raad der admiraliteit in Friesland en schout van Utrecht.

250 jaar Provinciaal Utrechts Genootschap Drie perspectieven bij een jubileum

Dit jaar bestaat het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen 250 jaar. Dat maakt het PUG tot een van de oudste wetenschappelijke genootschappen van Nederland. Vooral in de loop van de 19e eeuw verwierf het een indrukwekkende staat van dienst als leesgezelschap met een ruime bibliotheek, met de opbouw van een archeologische collectie en door de publicatie van een reeks voordrachten en lezingen. Het PUG lijkt daarmee een vaste waarde te vertegenwoordigen in het culturele en wetenschappelijke landschap. Bij nader inzien is het echter niet evident wat het PUG precies is. Is het een gezelligheidsvereniging of heeft het genootschap een wetenschappelijke opdracht? Voert het PUG een culturele agenda? Is er een stabiele kern of was het genootschap voortdurend onderhevig aan veranderingen?

Ed Jonker is emeritus hoogleraar Grondslagen van de geschiedbeoefening aan de Universiteit Utrecht. Hij was tussen 2010 en 2018 lid en voorzitter van de directie (het bestuur) van het PUG.

Hoe de geschiedenis van het Provinciaal Utrechts Genootschap te duiden? Als we spreken over duiding, over historisch begrip, dan hebben we het over interpretaties van het verleden. Ook voor het stilstaan bij jubilea, om te herdenken, zijn gezichtspunten nodig. Wat is nu eigenlijk de betekenis van het PUG geweest? Op die vraag zijn verschillende antwoorden te geven. Drie van die interpretaties wil ik de revue laten passeren.

Er is, ten eerste, de optimistische opvatting waarin het PUG onderdeel is van de menselijke vooruitgang op het gebied van wetenschap en politiek. Dit plaatst de activiteiten van het genootschap in het zogenaamde standaardbeeld van de ontwikkeling van de wetenschap. Nog steeds is dit een zeer invloedrijke voorstelling van zaken. Die visie wordt in de tweede opvatting gezien als finalistisch en triomfantelijk. De critici van het standaardbeeld beschouwen het genootschap met een antropologische blik. Zij zien het PUG als een verzameling van symbolische handelingen en gedragingen van een bijzondere groep Utrechters. Het PUG is dan geen onderdeel meer van het *grand narrative* over de westerse vooruitgang.

Die antropologische zienswijze wordt in de derde hier te bespreken opvatting weer te vrijblijvend geacht. Veel wetenschapsonderzoekers zien genootschappelijke activiteiten niet uitsluitend als curieus sociaal gedrag. De kennisproductie binnen wetenschappelijke genootschappen wordt door hen wel degelijk beschouwd als onderdeel van een grotere beweging.¹

Verlichting: heroïsche wetenschap

In de zelfvoldane opvatting van het standaardbeeld van wetenschap wordt de oprichting van het PUG bij voorkeur in 1773 geplaatst. Die datering lijkt een neutraal gegeven, maar is dat niet. Weliswaar werd in 1773 het *Genootschap 'Besteed den tijd*

met kunst en vlijt' opgericht, maar de echte octrooiëring als provinciaal gezelschap kwam pas in 1778. Aan die erkenning ging een soort antecedentenonderzoek vooraf. De Staten van Utrecht wilden wel weten wat voor vlees ze in de kuip hadden, of ze met nette, politiek ongevaarlijke burgers van doen hadden. Die bestuurlijke goedkeuring vereiste wel wat sociale inschikkelijkheid van het kersverse genootschap.

Het dateren van de vestiging van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in 1773 past dus goed in de heroïsche opvatting waarin het PUG zich graag presenteert als onderdeel van een golf van andere gezelschappen, verenigingen en genootschappen die aan het eind van de 18e eeuw opgericht werden en die vaak modernisering en democratisering in hun vaandel hadden staan. Dat is het traditionele beeld van de Verlichting en de patriottenbeweging. Het idee daarachter is dat er in de 18e eeuw een nieuw soort gemeenschapsgevoel groeide, met een nieuw publiek: de verlichte burgerij. Het ging in deze genootschappen, net als in de salons en koffiehuisen, om gezelligheid en beschaving, om sociabiliteit: in gezelschap verkeren als maatschappelijke deugd, gericht op cultuurspreiding en op bevordering van de wetenschap.

Onder het grote aantal van die 18e-eeuwse genootschappen zijn enkele nu nog actieve organisaties. Bloeiend is het *Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* (1765). Actief in prijsvragen en stipendia is nog immer de *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1766). Verbonden aan het gelijknamige museum in Haarlem is *Teyler's Genootschap* (1778).

Het bekendst is wel de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (1784), die is uitgegroeid tot een heuse Nutsbeweging met plaatselijke departementen. Het Nut was gericht op volksopvoeding, op modernisering van het

onderwijs en het was vaderlandslievend in verlichte zin, dus 'patriots'. Het doel was te komen tot een moderne nationale gemeenschap in tegenstelling tot de traditionele standenstaat. Nieuw elan moest leiden tot het verheffen van de natie door middel van toegepaste rede en wetenschap.

In Utrecht droeg het PUG zijn steentje bij door het organiseren van lezingen, prijsvragen, tentoonstellingen, leesportefeuilles en een bibliotheek. In 1773 was het PUG begonnen als *Konstgenootschap*. Konsten zijn kundes of kundigheden, vooral op economisch en sociaal terrein. Dat spoorde met het streven van de Nutsbeweging, die geïnteresseerd was in praktische verbeteringen. Anders dan in allerlei andere literaire Utrechtse genootschappen stimuleerde het PUG, evenals het Nut, het maken van vertalingen van wetenschappelijke verhandelingen uit het Latijn. De godsdienst werd

< Stedelijk Museum van Oudheden in het Stadhuis met de archeologische collectie van het PUG. Aquareltekening door Anthony Grolman, 1889. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

> Door het PUG aangeboden raam in het Academiegebouw met allegorische figuren betreffende de stad en universiteit, gemaakt door Antoon Derkinderen in 1894.

[SJAAN VAN DER JAGT, RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)

▼ Scheikundige en PUG-voorzitter Gerrit Jan Mulder, portret door Johan Heinrich Neuman, 1882. [UNIVERSITEITSMUSEUM UTRECHT](#)

effectief buitengesloten. Er mochten geen theologen in de directie (het bestuur) plaatsnemen en men stond geen theologische verhandelingen toe.

In de 19e eeuw werd het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen* steeds meer een klassiek geleerdengenootschap. Het ging nog steeds om konsten: kundigheid in de wiskunde, natuurkunde, scheikunde, aardrijkskunde. Wetenschap werd dus vooral opgevat als exacte wetenschap. Dat gaf het genootschap een sterk bèta-karakter, dat het tot op heden behouden heeft. Veel van de leden waren hoogleraar. Pas in 1863 werden de *Konsten* vervangen door *Kunsten*, maar die artistieke bijdragen kwamen slechts mondjesmaat aan bod. De oude indeling in secties uit 1844 bleef lang bepalend. Wis- en natuurkunde, geneeskunst, geesteswetenschappen, filosofie en recht voerden de boventoon. De kunstafdeling bungelde er wat bij.

Het verhaal over het PUG in de 19e eeuw is er een van aanvankelijk succes en daaropvolgend functieverlies. Grote wetenschappelijke namen raakten aan het genootschap verbonden en zij traden ook op de voorgrond als directieleden en voorzitters. Utrechtse straten zijn naar hen vernoemd: F.C. Donders (met ook een standbeeld op het Janskerkhof) en Buys Ballot zijn bekende voorbeelden. Meteen ventileerden deze prominenten twijfel aan de zin van het genootschap. Donders deed dat in zijn voorzittersrede van 1852. Buys Ballot vroeg zich in 1858 af of de prijsvragen nog wel zinnig waren. Over die prijsvragen

was veel ruzie. Er speelden kwesties van plagiaat, er werd geklaagd over irrelevante inhoud en een wildgroei aan opdrachten. Vanaf 1873 nam het belang van de prijsvragen af en in 1898 zijn ze afgeschaft, net als het drukken en rondzenden van de *Verhandelingen*, waarin onder meer de lezingen en jaarredes gepubliceerd werden. De boekerij werd in 1876 afgestoten naar de Universiteitsbibliotheek. De collectie van oudheden, vooral Romeinse opgravingen uit fort Vechten, werd in 1921 overgedaan aan het Centraal Museum.

Het standaardwerk over deze periode is van Nicolaas J. Singels, *Gedenboek van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen 1773-1923*.² Bij het 150-jarig jubileum van het PUG schetste

dit boek het beeld van het genootschap als onderdeel van de verlichte, liberale, rationale vooruitgangsbeweging. Dat daarna, in de 20e eeuw, steeds meer functieverlies optrad, deed niets af aan het oorspronkelijke succesverhaal van het PUG. Weliswaar werden de wetenschappelijke en culturele taken van het genootschap overgenomen door grote, gespecialiseerde instellingen als de universiteit, de vakbibliotheken en het Centraal Museum, het genootschap zag zichzelf toch als voortrekker van deze vooruitgang.

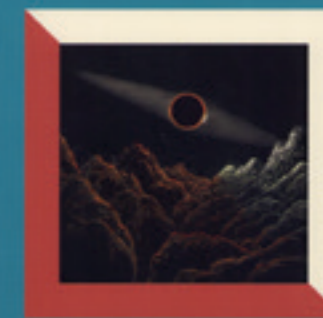
Antropologie van een genootschap

Dat flatteuze zelfbeeld is in de afgelopen decennia onder druk komen te staan. Het standaardbeeld van de ontwikkeling van de wetenschap is niet meer vanzelfsprekend. Die voorstelling van zaken wordt nu finalistisch geacht. Finalisme is onder historici een scheldwoord voor doelgerichte geschiedschrijving die ondergeschikt wordt gemaakt aan een gewenste uitkomst. De geschiedenis wordt dan voorgesteld als een onafwendbare en noodzakelijke ontwikkeling. Het bekendste voorbeeld van dit genre is de zogenaamde *Whig interpretation of history*. Daarin wordt alles in het verleden gezien als voorbestemd om tot de triomf van het liberalisme te leiden. In die nog steeds invloedrijke visie passen Verlichting en rationalisme als politieke en culturele wegbereiders van de moderne wereld en de westerse wetenschap.

Tegen die zelfingenomen visie bestaan dus geschiedwetenschappelijke bezwaren. Historici wijzen erop dat de betrokkenen van de wetenschappelijke revolutie van de 17e eeuw, de Verlichting van de 18e eeuw en het positivisme van de 19e eeuw met andere zaken bezig waren dan achteraf aan hen zijn toegeschreven. Zo heeft het wetenschappelijke experiment in de 17e eeuw een andere status dan in de 19e en 20e eeuw. De scheikundige Robert Boyle, die gezien wordt als de grondlegger van de moderne experimentele wetenschap, won zijn controverse over het vacuüm met de filosoof Thomas Hobbes op basis van verklaringen van nette getuigen, keurige heren die vooral de politieke denkbeelden

De gordel van Kisjar

Wetenschap en fantasie
in het Antropoceen

Robert-Jan Wille

Jubileumgeschenk voor lezers Oud-Utrecht

Het historisch essay voor het 250-jarig bestaan van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, *De gordel van Kisjar. Wetenschap en fantasie in het Antropoceen* door Robert-Jan Wille, is voor lezers van Tijdschrift Oud-Utrecht gratis af te halen bij de balie van Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28.

van Hobbes afkeurden.³ De betekenis van het experiment bleek dus contextgebonden. In plaats van de opmars van universele wetenschap zien we een voorbeeld van *local knowledge*, van een plaatselijke kennispraktijk. Om te laten zien waar de geleerden werkelijk mee bezig waren, is de afgelopen halve eeuw gekeken door een antropologische bril. Beroemd is het werk van de Franse socioloog Bruno Latour met zijn antropologie van het laboratorium. De vreemde stam van kenniswerkers in het laboratorium was niet bezig met het bedrijven van 'wetenschap' in de ideële standaardvoorstelling. Ze vertoonden allerlei gedragingen die alleen binnen de plaatselijke context begrepen konden worden.⁴ Zo keek Latour naar netwerken binnen de laboratoria en in de sociale en politieke omgeving daarvan. Wie deed wat met wie? Waar gebeurde dat? De technische term voor dit soort onderzoek is *protopografie*: een soort collectieve biografie. Toegepast op het PUG levert dit een beeld op dat afwijkt van de gangbare voorstelling. De dappere oprichting uit 1773 is in dit schema minder belangrijk dan de vestigingsdatum van 1778. Na enige ruzie over de vraag of men nu wel of niet bescherming moest vragen van de zittende overheden, koos men voor sociale veiligheid. Het initiatief

> PUG-prijspenning door Theo van de Vathorst, 2001.

PROVINCIAAL UTRECHTS GENOOTSCHAP

△ Uitreiking van de PUG-prijs 2023 aan kunstenaar Isabel Ferrand en wetenschapper Remco Veltkamp tijdens de jubileumbijeenkomst op 18 april 2023.

PROVINCIAAL UTRECHTS GENOOTSCHAP

▽ Jeltje de Bosch Kemper, een van de eerste vrouwelijke PUG-leden. Portret door Jan Veth, 1896. TEYLERS MUSEUM

uit 1773 werd in 1778 omgevormd tot *Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen*, uitgerust met octrooi en protectoraat, zelfs met stadhouder Willem V als beschermheer. Dat levert een aristocratisch georiënteerd geleerdengenootschap op met ordentelijke ballotage. Om lid te kunnen worden moest een sollicitatiebrief geschreven worden, met referenties. De directie nam leden aan of wees ze af. Pas later mochten ook zittende leden nieuwe leden voorstellen. De directeuren van het PUG waren vaak van adel, de geleerden waren meest gewone leden.

Men probeerde angstvallig neutraal te zijn door godsdienstige en politieke geschillen buiten de deur te houden. Dat lukte niet helemaal, men bewoog mee met de conjunctuur van regimewisselingen - nu eens orangistisch, dan weer patriots. Zo werd in 1798 onder invloed van de Unitarissen, een patriottische beweging die streefde naar een moderne nationale eenheidsstaat, de P van provinciaal uit de naam van het PUG gehaald. In 1816 keerde het predicaat 'provinciaal' weer terug, nadat men zich ook weer onder koninklijke bescherming had geplaatst. Het PUG kreeg in de loop van de 19e eeuw wel steeds meer het karakter van een geleerdengezelschap. Gaandeweg werd de directie gedomineerd door hoogleraren. Maar een aristocratisch compartiment van adel en patriciaat bleef gehandhaafd. Tot op de dag van vandaag kleeft het genootschap een zekere deftigheid aan, die de ledenaanwas in de 20e eeuw niet ten goede is gekomen. Men probeerde de ledengroei te stimuleren door meer gezelligheid te bieden in de vorm van gezamenlijke maaltijden en excursies. Die maaltijden kostten het PUG wel veel geld. Kennelijk vonden de leden het ook weer niet zó gezellig dat ze alles zelf wilden betalen. Dat is een punt van blijvende aandacht voor de penningmeester. Er kwam gaandeweg enige modernisering. Na allerlei geharrewar werden in 1893 vrouwen toegelaten: Jeltje de Bosch Kemper (wel van adel) en Catharina van Tussenbroek (een 'geleerde vrouw'). In 1922 waren 30 vrouwen lid. Het zou overigens tot 1972

duren voordat mensen zich gewoon konden aanmelden als lid van het PUG zonder met aanbevelingsbrieven van hoogleraren of andere leden te hoeven zwaaien. Het eerdergenoemde functieverlies maakte het PUG ook als sociaal gezelschap, als antropologisch milieu, minder aantrekkelijk. De ledengroei stagneerde en vergrijzing sloeg toe. Om dit tegen te gaan zijn weliswaar pogingen tot samenwerking ondernomen, vooral in de culturele en gezelligheids sfeer, maar wanneer puntje bij paaltje kwam, wilden de leden van het PUG toch vooral (op) zichzelf blijven. Dat is gelukt en het is zeker een prestatie geweest om het eigen genootschap intact houden, maar de *raison d'être* van het PUG dreigt zo teruggebracht te worden tot het beoefenen van sociale overlevingskunst.

Kennis binnen het antropoceen

Het beeld van wetenschap als een losse verzameling van allerhande antropologische gedragingen is onbevredigend. Veel wetenschapsonderzoekers menen dat deze relativistische benadering geen verklaring geeft voor de continuïteit in kennistradities die er, zeker vanaf de renaissance, onmiskenbaar is geweest en die zich tot op heden voortzet. Zij pleiten voor meer aandacht voor het bijzondere karakter van kennisproductie die volgens hen niet alleen maar een afgeleide van de sociale, politieke of culturele omgeving is. Dit eerherstel van de wetenschap is echter ambivalent. Het erkent dat wetenschappelijke kennis een bijzondere status van

betrouwbaarheid heeft, maar de culturele en morele waardering van de toepassing van die kennis is niet langer onverdeeld positief. De kennisdragers worden verantwoordelijk gesteld voor de ontwikkeling van kolonialisme en racisme, massavernietigingswapens, kapitalistische verspilling en klimaatschade. De discussie daarover spitst zich toe op de wetenschappen die verantwoordelijk zijn voor het ontstaan van het zogenaamde antropoceen, voor het ingrijpen van de mens in de ontwikkeling van ons milieu. Het zijn vooral de natuur- en scheikundigen, de biologen en andere levenswetenschappers, zoals medici, die in de beklagdenbank terecht komen. Een dergelijk perspectief levert een genuanceerd beeld van het PUG op. Dat zien we gedemonstreerd in het historische essay dat verschenen is ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van het genootschap. De titel klinkt wat mysterieus: *De gordel van Kisjar*. De ondertitel, *Wetenschap en fantasie in het Antropoceen*, is programma-tisch. De auteur, Robert-Jan Wille, heeft geen halleluja-verhaal willen schrijven waarin het genootschap de toegeschreven progressieve taak vervuld heeft. Hij serveert deze visie ook weer niet helemaal af. Ontegenzeggelijk is het geloof in de Verlichting een belangrijke drijfveer geweest achter veel activiteiten van het PUG, dat daarmee de moderne wetenschap en de liberale tijdgeest heeft ondersteund.

Maar Wille laat ook zien dat het PUG onderdak heeft geboden aan conservatieve, om niet te zeggen reactionaire denkbeelden. Het bekendste voorbeeld is dat van PUG-voorzitter Gerrit Jan Mulder (1802-1880), die tegenover het 'mechanistische' rationalisme van de liberalen het Duits-romantische opvoedingsideaal van *Bildung* plaatste. In politiek opzicht valt Mulder reactionair te noemen. Niet alleen was hij anti-Thorbeckiaan, hij was een van de organisatoren van de petitie tegen de herinvoering van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. Niettemin was hij ook een gevierde, moderne wetenschapper, met leerlingen als Buys Ballot. Het is dus geen koekoek-één-zang geweest binnen

het genootschap. Er hebben concurrerende opvattingen naast elkaar bestaan. Ondanks die culturele en politieke meningsverschillen had het genootschap wel degelijk deel aan een brede, positivistische kennistraditie. De uitkomst daarvan kunnen wij dus nu karakteriseren als het antropoceen, met al zijn verdiensten en tekortkomingen.

Toekomst?

Een van de tekortkomingen van de wetenschappen die verantwoordelijk zijn voor het antropoceen, is volgens Robert-Jan Wille het fenomeen van de specialisatie. Hij ziet dan ook als mogelijke nieuwe opdracht voor het PUG het doorbreken van wetenschappelijke specialisatie en tunnelvisie. Dat laatste houdt in dat ook maatschappelijk belanghebbenden in de wetenschappelijke discussies betrokken

moeten worden. Zeer lovenswaardig, maar eerlijk gezegd ook wat hoog gegrepen voor een klein, vergrijzend gezelschap. Dat vindt de directie van het PUG kennelijk zelf ook. Het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen zet nu bescheiden in op één specifieke ingang om specialisten met elkaar in gesprek te brengen. Men kiest voor de relatie tussen de twee grootheden in de naam van het genootschap: kunst en wetenschap. Daar ligt een inmiddels erkend grensgebied in de wetenschapscommunicatie en onder digitale designers. Het biedt de mogelijkheid tot interessante uitwisselingen. Op Utrechtse schaal is dat contact tot nu toe slechts mondjesmaat en moeizaam tot stand gekomen. De tijd moet leren of deze keuze zal leiden tot een revitalisatie van het genootschap.

Noten

- 1 Zie voor deze historiografische driedeling: Ed Jonker, 'Van relativisme naar oordeelsvorming. Recente tendensen in de wetenschapsgeschiedschrijving', in: *Studium* 1-4 (2011) p. 2-15.
- 2 Nicolaas J. Singels, *Gedenkboek van het Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen 1773-1923* (Utrecht 1923).
- 3 Steven Shapin & Simon Schaffer, *Leviathan and the air-pump: Hobbes, Boyle and the experimental life* (Princeton 1985).
- 4 Bruno Latour & Steven Woolgar, *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts* (Beverly Hills 1979).

- < De oud-katholieke Gertrudiskathedraal aan het Willemsplantsoen. ARJAN DEN BOER
- < De rooms-katholieke Catharinakathedraal aan de Lange Nieuwstraat. FRUGGO, WIKIMEDIA COMMONS
- ✓ Gedenkplaat voor apostolisch vicaris Philippus Rovenius, Plompstorengracht 5 (Kathedrale Koorschool). WIKIMEDIA COMMONS

vicaris als *de facto* aartsbisschop, of als een missiegebied gecoördineerd door diezelfde functionaris, maar waarin voorreformato- rische structuren geen rol meer speelden? Deze vraag zal in de ontwikkeling naar twee kathedralen een belangrijke rol spelen. In de loop van de 16e en 17e eeuw ontstonden ook andere geschilpunten. Er was nog geen sprake van een oud-katholieke en een rooms-katholieke kerk, maar wel van partijen binnen de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden. Bij deze partij- vorming vielen afwijkende opvattingen over de bestuurlijke situatie samen met theolo- gische twisten. De complexe discussie ging over de verhouding tussen natuur en genade. Heel algemeen gesteld was de kern van de vraag de mate waarin mensen vanuit zichzelf, van nature tot God en het goede leven kunnen

De twee kathedralen van Utrecht

300 jaar Utrechts Schisma

Een opvallend aspect van het Utrechtse kerkelijke landschap is het bestaan van twee kathedralen, de Catharinakathedraal aan de Lange Nieuwstraat en de Gertrudiskathedraal aan het Willemsplantsoen. Hier staan de zetels (*kathedra* in het Grieks) van de rooms-katholieke en oud-katholieke aartsbisschop van Utrecht. Momenteel zijn dat respectievelijk Wim Eijk en Bernd Wallet. Beiden zien zich als opvolgers van Willibrord, de allereerste Utrechtse bisschop. Deze kerkscheuring ontstond in 1723 bij de verkiezing van een aartsbisschop en staat bekend als het Utrechts Schisma.

Peter Ben Smit is bijzonder hoogleraar oude katholieke kerkstructuren vanwege het Oud-Katholiek Seminarie aan de Universiteit Utrecht.

Geen van de twee huidige kathedralen is de middeleeuwse kathedraal van Utrecht. Dat was de Domkerk, oorspronkelijk aan Sint-Maarten gewijd en gebouwd vanaf 1254. Sinds 1559 was dit de zetel van een aartsbisschop, want in dat jaar werd de kerkprovincie Utrecht opgericht, die ook de bisdommen Deventer, Groningen, Haarlem, Leeuwarden en Middelburg omvatte. Voor die tijd was het bisdom Utrecht onderdeel geweest van de kerkprovincie Keulen. Doel van deze reorganisatie was om het pastoraat te verbeteren en de protestantse

Reformatie buiten de deur te houden. Het mocht niet baten: in 1580 ging Utrecht over naar de Reformatie en daarmee verdween de (publieke) katholieke eredienst uit deze stad. Voor een katholieke aartsbisschop was er vanzelfsprekend geen plaats meer. De laatste voorreformato- rische aartsbisschop van Utrecht, Frederik Schenck van Toutenburg (1503-1580, in functie vanaf 1559), overleed net voordat de stad naar de Reformatie overging. Zijn begrafenis kon, bij wijze van uitzondering en ondanks verstoring door protestanten, nog wel in de Dom plaatsvinden. Deze dienst op 30 augustus 1580 zou voor lange tijd de laatste openbare katholieke viering in Utrecht zijn.

Van één naar geen kathedraal
Er volgde een periode waarin de katholieken zonder eigenlijke kathedraal functi- oneerden. Ook de voorloper van de huidige oud-katholieke kathedraal, de Sint-Gertru- diskapel, werd niet als zodanig ingericht, maar was bedoeld als noodkerk voor de parochie van de Geertekerk (1634).¹ Het episcopaat werd uitgeoefend door een

zogenaamde apostolisch vicaris: iemand die de taken van een bisschop waarneemt in opdracht van de paus.² De eerste in deze rol was Sasbout Vosmeer (1548-1618, in functie vanaf 1602). Hij en zijn opvolgers opereerden vaak vanuit het buitenland, bijvoorbeeld vanuit Keulen, Leuven of Brussel. Vosmeers opvolger Philippus Rovenius (1573-1651, in functie vanaf 1614) verbleef echter ook in Utrecht - aan de Plompstorengracht 5 herinnert hier een gedenksteen aan. Zulk oponthoud in de Republiek was niet zonder problemen: een katholieke geestelijke werd vaak als een bondgenoot van het katholieke Spanje gezien. De apostolisch vicarissen beschouwden zichzelf als aartsbisschop van Utrecht en men zag hen ook zo, zelfs wanneer ze de titel van een ander bisdom droegen. De politieke omstandigheden lieten eenvoudigweg niet toe een nieuwe aartsbisschop van Utrecht te benoemen. Wel leidde deze situatie tot een discussie onder katholieken: hoe moest je de kerk in de Noordelijke Nederlanden zien? Als de kerk van voor de Reformatie die onder- gronds voort bestond met de apostolisch

komen of dat ze hier eerst toe bevrijd moeten worden door Gods genade. Voor het verloop van het conflict is het van belang dat geestelijken van religieuze ordes, vooral Jezuïeten, tegenover geestelijken stonden die in dienst waren van de bisdommen. Die laatsen benadrukten natuurlijk het voortbestaan van oude bisdomsstructuren, terwijl de ordegeestelijken dat als missionarissen juist niet deden.

Schorsing werd scheuring

Wat merkten gewone gelovigen van dit alles? De theologische discussie leidde tot verschillende pastorale stijlen. Zo was een belangrijk vraag wanneer bij de biecht absolutie verleend kon worden. Volgens veel bisdomsgeestelijken was alleen berouw uit liefde tot God voldoende grond, terwijl ordesgeestelijken ruimte voor andere opties zagen. Deze meningsverschillen kregen een hardere kerkpolitieke dimensie door een conflict rond het werk van de Leuvense theoloog Cornelius Jansenius (1585-1638), in wiens lijn veel bisdomsgeestelijken dachten. In 1640 werd zijn hoofdwerk over de verhouding tussen natuur en genade door de paus veroordeeld. Dit verhardde de discussie zodanig dat theologische vragen vermengd raakten met kerkpolitieke kwesties. De discussie ging over de vraag of de paus in zijn veroordeling de inhoud van Jansenius' werk wel goed had weergegeven, maar ook over het pauselijke gezag over lokale bisschoppen. Kon de paus eenvoudigweg bepalen wat er eigenlijk in een boek stond en vervolgens ook afdwingen dat iedereen hem daarin volgde - zelfs wanneer hij inhoudelijk de plank missloeg? De verschillende antwoorden hierop volgden de al genoemde scheidslijnen.

De zaak kwam in 1702 tot een kookpunt met de schorsing van apostolisch vicaris Petrus Codde (1648-1710, in functie sinds 1688). Hij werd ervan beschuldigd de verkeerde opvatting over natuur en genade te huldigen en er dus ook een verkeerde pastorale praktijk op na te houden. Bovendien weigerde hij veroordelingen van Jansenius (en anderen) te tekenen, wat gezien werd als ontkenning van het pauselijk gezag. Voor de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden, en dus ook in Utrecht, betekende deze schorsing dat ze zonder bisschop kwam te zitten. Want een opvolger kwam er niet: kandidaten die vanuit de lokale kerk werden voorgesteld, waren voor Rome onacceptabel en kandidaten die Rome koos, waren in de Republiek niet welkom.

Deze crisis leidde tot de breuk. In 1723 besloten katholieken in de Noordelijke Nederlanden om zelf een bisschop te kiezen - zonder toestemming van Rome.³ De verkozen kandidaat was de Utrechtse priester en vicaris-generaal Cornelis Steenoven (1661-1725, in functie 1723). Een jaar later ontving hij de bisschops-

▲ De geschorste apostolisch vicaris Petrus Codde, zilveren penning uit 1705. [TEYLERS MUSEUM](#)

➤ Neogotische bisschopszetel in de Catharinakerk aan de Lange Nieuwstraat, omstreeks 1890. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

➤ Interieur van de Gertrudiskapel door Johannes Steffelaar, 1896. [OUD-KATHOLIEKE PAROCHIE VAN UTRECHT](#)

➤ Bouwput voor de Gertrudiskathedraal met op de achtergrond de Gertrudiskapel, 1912. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

▼ De eerste 'oud-katholieke' bisschop Cornelis Steenoven op zijn doodsbed, geschilderd door Johannes Franciscus de la Court, 1725. [MUSEUM CATHARIJNECONVENT](#)

wijding van een katholieke bisschop die daartoe bereid was, Dominique Marie Varlet. De paus erkende noch de verkiezing noch de legitimiteit van de wijding en een scheuring was een feit. Lange tijd was echter onduidelijk of de breuk een permanent karakter zou dragen. Tot halverwege de 19e eeuw werden er verzoeningspogingen ondernomen. Dat hieraan een einde kwam, heeft alles te maken met de twee kathedralen in Utrecht.

'Schuilkathedraal' en neogotiek

In Utrecht was de Sint-Gertrudiskapel steeds meer als kathedrale kerk gaan functioneren. Al vonden niet alle 'bisschoppelijke diensten' daar plaats en werd de oude schuilkerk nog niet als kathedraal aangeduid, de associatie met de aartsbisschop was er wel: zijn zetel, de 'kathedra', stond er immers.⁴ Deze situatie bestond ook in de eerste helft van de 19e eeuw en het was in deze periode dat de geschiedenis zich naar de twee kathedralen toe bewoog. In dezelfde tijd gingen men ook spreken van twee aparte kerkgenootschappen, de Oud-Katholieke en de Rooms-Katholieke Kerk. Eerder waren er wel duidelijke partijen, maar nog geen twee kerkgenootschappen.

Deze ontwikkeling hing samen met de veranderde status van katholieken in Nederland. In de Franse tijd en ook in het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden kregen katholieken en protestanten gelijke rechten. Katholieken konden weer overgaan tot het gebruik van andere kerken dan huiskerken. Tussen de twee katholieke partijen in Nederland verliep dit proces niet analoog. De aan Rome ondergeschikte partij verwierf of bouwde al snel

veel kerkgebouwen, terwijl de partij die de Utrechtse aartsbisschop volgde, dit veel minder en pas later deed.

In Utrecht werd in 1815 de Catharinakerk in 1815 ter beschikking gesteld aan de aan Rome ondergeschikte katholieken. Vanaf dat jaar fungeerde die als garnizoenskerk, in 1842 werd het een reguliere parochiekerk. Bij de katholieken rond de aartsbisschop van Utrecht gebeurde in deze periode niets op bouwkundig vlak; pas in 1870 werd een van de drie Utrechtse huiskerken vervangen door een 'echt' kerkgebouw. Dat betrof echter niet de Gertrudiskapel, maar de Sint-Jacobskerk aan de Bemurde Weerd (tegenwoordig in gebruik als woonhuis).⁵ Het ontstaan van twee kathedralen in Utrecht heeft vooral te maken met een andere ontwikkeling. In 1853 besloten de Romeinse autoriteiten om in Nederland nieuwe bisschoppen te benoemen. Hierbij negeerden ze het bestaan van drie plaatselijke katholieke bisschoppen, de aartsbisschop van Utrecht en inmiddels ook bisschoppen in Haarlem en Deventer. De benoeming - geen verkiezing - vanuit Rome van een alternatieve aartsbisschop van Utrecht en bisschop van Haarlem was er direct op gericht om de bestaande katholieke bisschoppen in die steden buiten spel te zetten. Dit verscherpte het conflict dat nu echt een geschil tussen twee verschillende kerkgenootschappen werd. Voor de Utrechtse kathedralenkwestie had dit onmiddellijke gevolgen: de Catharinakerk aan de Lange Nieuwstraat werd de Catherinakathedraal voor de tweede aartsbisschop die Utrecht nu kende, Joannes Zwijsen, terwijl een paar straten verderop de aartsbisschop van Utrecht woonde

en werkte, op dat moment Johannes van Santen. In deze context werd de middel-eeuwse Catharinakerk ook bouwkundig aangepast door middel van een neogotische renovatie - in de stijl die terugverwees naar de 'katholieke middeleeuwen'.

Oud-katholiek zelfbewustzijn

Deze situatie bleef voortduren tot ongeveer 1910. Er was inmiddels duidelijk sprake van twee kerkgenootschappen, de Rooms-Katholieke Kerk en de Oud-Katholieke Kerk. De twee namen zijn programma-tisch. De ene kerk verbindt zich nadrukkelijk met Rome. De naam van de ander verwijst naar de 'oude kerk' van de eerste eeuwen na Christus die als een theologisch ideaal ging gelden in deze gemeenschap. Deze terugkeer tot de bronnen zou tot allerlei vernieuwingen leiden, terwijl de scheiding met de rooms-katholieken juist was verstrekt door nieuwe dogma's als de onbevleete ontvangenis van Maria (1854) en de pauselijke onfeilbaarheid (1870). In deze context verrees in de jaren 1912-1914 de huidige oud-katholieke Gertrudiskathedraal aan het Willemsplantsoen. De bouwpastoor was Cornelis Deelder, de architect Egbertus Gerhardus Wentink jr.⁶ Een eerste aanleiding voor de nieuwbouw was de bouwvalligheid van de oude Gertrudiskapel en de hoge kosten van een renovatie. Ook was het gebouw eigenlijk te klein geworden omdat de parochie groeide. Daarbij kwam een toenemend oud-katholiek zelfbewustzijn en de behoefte met een 'echte kerk' zichtbaar te zijn in de publieke ruimte. Daarnaast zal er een verlangen zijn geweest naar een gebouw dat duidelijker als kathedraal kon functioneren. De rol van de aartsbisschop

▲ Koor en absis van de Gertrudiskathedraal met schilderijen door Anton Federle. ARJAN DEN BOER

▼ De oud-katholieke aartsbisschop Rinkel en de rooms-katholieke aartsbisschop Alfrink samen voor het hoogaltaar van de Gertrudiskathedraal, 7 november 1966. RON KROON, NATIONAAL ARCHIEF

van Utrecht was prominenter geworden, vooral omdat de Oud-Katholieke Kerk gelijkgestemde partners in het buitenland had gevonden, wat in 1889 tot een oud-katholieke 'Unie van Utrecht' had geleid. Dat de scheiding met Rome nu zo definitief was, zal aan deze behoefte hebben bijgedragen: de tijd van provisorica was voorbij. De neoromaanse bouwstijl van de Gertrudis verwees terug naar de nabijgelegen Mariakerk die na de Reformatie het veld had moeten ruimen. Deze stilistische keuze refereerde aan de kerk van voor de Reformatie en tegelijkertijd aan de vroege kerk. Kort na de wijding op 6 mei 1914 zei bouwpastoor Deelder in een preek dat hij het gebouw zag '... als een beeld van hetgeen wij ons altijd voorgesteld hebben als: "de Oud-Katholieke Kerk", wortelend in de oudheid, eenvoudig deftig in haar

Noten

- 1 Over de controverse die hiermee gepaard ging, zie: Jan Hallebeek, 'Godsdienst (on)vrijheid in de Gouden Eeuw? Het proces tegen Johan Wachtelaer (1583-1652)', *Trajecta* (2014), p. 123-144.
- 2 Voor wat volgt, zie: Dick J. Schoon, *Van bisschoppelijke cleresie tot Oud-Katholieke Kerk, bijdrage tot de geschiedenis van het katholicisme in Nederland in de 19de eeuw* (Nijmegen 2004).
- 3 Zie de recente weergave in: Wietse van der Velde, 1723. *Een Aartsbisschop voor Utrecht - Cornelis Steenoven* (Amersfoort 2023).
- 4 Zie: Coen van Kasteel, *De Utrechts kerk van de belofte. Gedenboek 100 jaar oud-katholieke Sint Gertrudiskathedraal 1914-2014* (Utrecht 2014) p. 51-52.
- 5 Over de geschiedenis van deze parochie: Coen van Kasteel, *Hoveniers, humor en heiligheid. Oud-katholieke hoveniers in Utrecht* (Utrecht 2009).
- 6 Zie verder: Van Kasteel (2014) p. 12-54.
- 7 Geciteerd naar: Van Kasteel (2014) p. 52.
- 8 Zie voor deelname van Gertrudis-pastoor Peter J. Maan als oud-katholiek waarnemer: Peter-Ben Smit, 'Oudkatholieke waarnemers op het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965)', *Trajecta* 22 (2013), p. 29-56.
- 9 Zie voor deze periode: Lydia Janssen, *God is groter dan ons hart. Antonius Jan Glazemaker (1931-2018), aartsbisschop in een tijd van verandering* (Utrecht 2020).

vertoon naar buiten, warm en vol geest van binnen, met geloovigen die het hun toevertrouwde pand ongeschonden bewaren.⁷

Eigen invulling

De twee kathedralen die Utrecht sinds 1914 kent, vormen het resultaat en de getuigen van een eeuwenlange conflictueuze ontwikkeling in het Nederlandse katholicisme. Wat ooit twee partijen in één kerk waren, zijn nu kerkgenootschappen met eigen geestelijken en aartsbisschoppen, elk met hun eigen, duidelijk herkenbare kathedralen. In de loop van de 20e eeuw was er echter ook toenadering, mede dankzij de oecumenische beweging en het Tweede Vaticaans Concilie dat in de jaren zestig voor vernieuwing zorgde in de Rooms-Katholieke Kerk.⁸ Zo was de Gertrudiskathedraal op 7 november 1966, de feestdag van Willibrord, het toneel van een gemeenschappelijk avondgebed van de beide aartsbisschoppen, op dat moment Bernard Alfrink en Andreas Rinkel. Hierin werd gezegd dat de meningsverschillen die in de 17e en 18e eeuw zo'n belangrijke rol gespeeld hadden, niet meer als kerkscheidend werden gezien. Wel waren er in de loop der tijd andere verschillen ontstaan die de kerken desalniettemin uit elkaar hielden. Daartoe behoorden nieuwe dogma's in de Rooms-Katholieke Kerk, zoals in 1950 nog de tenhemelopneming van Maria. De Oud-Katholieke Kerk vernieuwde zich ook en liet zich inspireren door het vroege christendom. Zo voerde ze een synode in met geestelijken en leken (1920), schafte het verplichte priestercelebaat af (1922), liet in de tweede helft van de 20e eeuw gescheidenen toe tot de communie, opende de mogelijkheid van een huwelijk na echtscheiding, ging over tot de wijding van vrouwen in het ambt en kwam met een inclusievere omgang met mensen in gelijkgeslachtelijke relaties.⁹ De twee kathedralen in het Utrechtse stadsbeeld staan dus 300 jaar na het schisma nog steeds voor twee katholieke kerken die elk een eigen invulling geven aan de traditie waarop ze zich beroepen.

Het gerestaureerde interieur, najaar 2023. ROBERT OOSTERBROEK

Een stadsparochie met allure

De gerestaureerde Augustinuskerk aan de Oudegracht

Sinds 1840 is de Augustinuskerk beeldbepalend aan de Oudegracht. Eind 2016 ging de kerk jarenlang dicht omdat het interieur aan restauratie toe was. Nu prijkt achter de classicistische voorgevel weer een feestelijk neobarok interieur. Vanaf 3 december 2023 zijn er weer eucharistievieringen. Niet alleen het kerkgebouw heeft allure, ook het parochieleven drukte een stempel op de stad. Het is een gemeenschap met veel geschiedenis en een onzekere toekomst.

Ton H.M. van Schaik is historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

Sinds haar voltooiing en wijding op 10 september 1840 domineert de Augustinus het beeld van de noordelijke Oudegracht.¹ Kunstenaars als Johannes Bosboom en Anthony Grolman hebben het classicistische front met het karakteristieke koepeltje vereeuwigd. In die bijna twee eeuwen is het gebouw meer dan eens gerestaureerd. De vorige grote restauratie van het exterieur dateert uit de jaren zestig van de vorige eeuw, ten tijde van het pastoraat van pater Harry Leenhouders (1958-1974). Toen ging de voorgevel lange tijd schuil achter de steigers en ook het torentje met koepel moest

helemaal worden vernieuwd. De kolommen daarvan bleken verrot en de meerkosten beliepen rond de 30.000 gulden. Heel de periode dat de kerk onder handen werd genomen bleef ze in bedrijf.²

De feestzaal ingericht

De Augustinuskerk is gebouwd in de jaren 1839-1840 naar een ontwerp van de architect Karel Georg Zocher (1797-1863), een broer van de man die de Utrechtse singelplantsoenen heeft aangelegd. Onder de katholieke kerkgebouwen in de stad is ze een unicum, want in de tweede helft van de 19e eeuw was het verder neogotiek wat de klok sloeg. De Augustinus is in neoclassicistische stijl opgetrokken, net

als het stadhuis en de Winkel van Sinkel uit dezelfde tijd. De voorgevel is duidelijk neo-Grieks, met Dorische zuilen, architraaf (balk op de zuilen) en driehoekig timpaan. Vanwege de ligging aan de gracht kon de kerk niet, zoals gebruikelijk, worden ge-oost, maar kwam het altaar tegen de westwand te staan. In de vierkante toren onder het koepeltje hingen al vanaf het begin twee luidklokken, die behalve ter aankondiging van de kerkdiensten ook werden geluid voor het *Angelus* (Engel des Heren) dagelijks om 6, 12 en 18 uur. De kerk was niet alleen te zien maar ook duidelijk te horen. Een contrast met het strakke classicistische uiterlijk vormt het neobarokke interieur, dat met zijn rechthoekige grondvlak de indruk maakt van een feestzaal.³ Blikvanger is vanzelfsprekend het hoogaltaar, geplaatst in een nis en overhuifd door een baldakijn, waaronder een verheerlijking van Augustinus van Hippo (354-430), de filosoof en heilige naar wie de kerk is genoemd. De altaarpartij is ontworpen door de augustijnse lekenbroeder Prosper Venneman (1818-1878), afkomstig uit het klooster te Gent. Augustinus is geknield uitgebeeld, zijn brandende hart in de rechterhand, in de andere de bijbel waarvan hij grote delen

Nog meer Augustiniana

Het interieur had aan het eind van de 19e eeuw toch een neogotisch tintje door een veelkleurige beschildering van zowel het altaar en het priesterkoor als de rest van de kerk. Het was allemaal rood, groen, blauw en goud, het leek de Willibrordkerk wel. Bovendien werden er tussen 1902 en 1930 glas-in-loodramen in het schip geplaatst, veertien stuks, allemaal met een heiligenfiguur uit de augustijnse geschiedenis. In 1968 werden die weer verwijderd, om plaats te maken voor nieuwe, soberder ramen met een abstract patroon. Wat ook de kerk uitging waren de koorbanken, die op het priesterkoor min of meer verzonken in de zijmuren waren opgesteld: de paters, die je wel kon horen maar niet zien, baden er als echte monniken gezamenlijk hun getijden. Tijdens de restauratie van de jaren zestig werden de banken afgevoerd.

Wel zijn er nog de opvallende zijaltaren aan weerszijden van het hoogaltaar. Links staat dat van O.L. Vrouw van Troost, een titel waaronder de augustijnen Maria speciaal vereren. Engelen dragen er als embleem de riem van het augustijnse habijt. Het andere zijaltaar is gewijd aan Nicolaas van Tolentijn, de eerste augustijn die heilig

werd verklaard. Op het priesterkoor ten slotte staan twee levensgrote beelden van augustijnse heiligen: Thomas van Villanova, bisschop van Valencia, die een geldstuk geeft aan een arme, en de heilige Monica, moeder van Augustinus. Zij houdt een zakdoek in de hand om de tranen te drogen die ze vergoten heeft om haar zoon voordat hij zich bekeerde tot het christendom. Het schip wordt gedomineerd door veertien reusachtige schilderijen, de kruiswegstaties. Het geheel laat de lijdensweg van Christus zien, vanaf de veroordeling door Pilatus tot en met de graflegging. De staties werden in 1855 vervaardigd in het Atelier Cuypers-Stoltzenberg in Roermond. De kruisweg wordt vooral gebeden in de Veertigdagentijd voorafgaand aan Pasen, en altijd op Goede Vrijdag. Midden in de kerk hangt dan nog de grote kroonluchter, geschenk van een rijke parochiaan. Er was ooit een tweede exemplaar, maar dat is in de Hongerwinter te gelde gemaakt om met de opbrengst voedsel te kopen.

Van scheuren naar schijnen

Het zou effectiever zijn geweest als na de restauratie van het exterieur in de jaren zestig ook het interieur onder handen

(waaronder de psalmen en het Johannesevangelie) heeft becommentarieerd. Twee aanvliegende *putti*, waarvan er een de bisschopsmijter bij zich draagt, kronen hem met een lauwerkrans. De heilige man is gehuld in een barokke koormantel met borstkruis - geen enkele bisschop uit de vijfde eeuw zag er echter zo exuberant uit en mijters bestonden nog helemaal niet. Het monumentale hoofdaltaar was het enige dat dagelijks voor de aangekondigde missen in gebruik was. Dat veranderde na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Toen werd het hoogaltaar vervangen door een houten celebratiealtaar waarachter de priester kon voorgaan met het gezicht naar het volk. Later kwam er een nog kleiner exemplaar, gemaakt van koper en glas, dat het zicht op de schepping van broeder Prosper vrijhoudt.

zou zijn genomen. Dat dit niet gebeurd is, wreekte zich enkele decennia later. In het najaar van 2016 moest de kerk in allerijl worden gesloten omdat er stucelementen uit het plafond waren gevallen. De vaste kerkgangers van de Augustinus kregen tijdelijk onderdak in de kapel van de augustinessen even verderop, en later in de Aloysiuskerk aan de Adriaan van Ostadelaan. Vervolgens was de vraag: hoe nu verder met de kerk? Overleg tussen bisdom en Martinusparochie leidde ertoe dat na een grondig bouwhistorisch en bouwkundig onderzoek een totaalplan voor de restauratie werd opgesteld door Hylkema Erfgoed.⁴ De restauratie ging gepaard met het toekomstbestendig maken en de verduurzaming van het gebouw. Om te beginnen moesten de schade aan het stucgewelf en de scheuren in de muren worden hersteld. Die bleken te zijn ontstaan doordat het tongewelf zwaarder was dan de muren konden dragen. Voor de werkzaamheden was een steiger nodig van minstens zeven lagen en een werkvloer voor de stukadoors. Dus: kerkbanken eruit, steigers erin. Zo kon alle ornamentiek worden bestudeerd en vond er een uitvoerig kleurenonderzoek plaats door kleuronderzoeker en restaurator Claudia Junge. Zij nam allereerst de orgelkast onder handen. Het herstel van het stucwerk kon rond Kerstmis 2022 worden opgeleverd. Alle stucwerk werd in de onderlaag vastgezet met verzonken pluggen, zo'n 20.000 in totaal, wat wel iets zegt over de omvang van deze restauratie. Ook het orgel moest vanwege de verzakking worden gerenoveerd en dus eerst gedemontereerd. De kas werd helemaal uit elkaar gehaald en alle onderdelen werden gerepareerd. Om verzakking in de toekomst geen rol meer te laten spelen - het orgel was er onzuiver door gaan klinken - werd het instrument met een nieuwe constructie opgehangen aan de kerktoeren. De muurschildering in de apsis van Harrie Sterk uit 1946, voorstellende een vriendelijke God de Vader omgeven door zes musicerende engelen, werd gereinigd en geconserveerd. De glas-in-loodramen zijn ook onder handen genomen, evenals de Mariakapel

- ▲ Fondsenwervingsfolder voor de restauratie uit de jaren zestig. De voorgevel gaat schuil achter steigerwerk. [COLLECTIE TON VAN SCHAİK](#)
- ▼ De orgelkas tijdens de restauratie, begin 2022. [ARJEN VELDT VIA HYLKEMA ERFGOED](#)
- ▼ Restaurator Claudia Junge werkt aan de muurschildering in de apsis van Harrie Sterk uit 1946. [ARJEN VELDT VIA HYLKEMA ERFGOED](#)

Eucharistieviering bij het 25-jarig professiefeest en 12,5-jarig jubileum van Sebastiaan van Nuenen als pastoor van de Augustinuskerk, 15 juli 1945. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

aan de rechterzijde van het schip. De veertien kruiswegstaties gingen voor schoonmaak naar een restauratiebedrijf, waarbij de lijsten een andere kleur kregen. De restauratie was ook de gelegenheid om de technische installaties in de kerk op een eigentijds niveau te brengen. De verwarming is geheel vernieuwd, in plaats van de oude radiatoren kwamen er convectoren en vloerverwarming. Op het koor werden verborgen microfoons geïnstalleerd, er kwam ledverlichting en een nieuw computergestuurd lichtplan in de sacristie. Het sanitair werd vervangen en de ruimtes van het parochiehuus werden aangepast voor nieuwe functies zoals de publieke eetgelegenheden 'Tinus', die tot dan toe in de Jacobikerk was ondergebracht. Wat de bezoeker direct zal treffen is de prachtige en oorspronkelijke witte kleur van het interieur, die in de plaats kwam van het vaal geworden roomgeel en goud uit de tijd van pastoor Van Nuenen (zie verderop). Het hoofdaltaar daarentegen heeft zijn barokke marmerimitaties terug in combinatie met zwart, wit en goud. 'Van scheuren naar schijnen' zo vat het tijdschrift *Monumentaal* (2022-3) het resultaat samen. Er had ook *shinen* kunnen staan, als dat de alliteratie niet had verstoord.

De armenbanken opgeruimd

Zoals het kerkgebouw uniek was in Utrecht, zo verschilde ook de parochie van de andere in de stad. De journalist Jan Derks noemde de Augustinus rond 1935 'de parochie der armen' en daar zat veel waars in. Een andere binnenstadskerk, die van de dominicanen die tot 1940 aan de Walsteeg stond, trok ook

veel mensen, maar die kwamen vooral van de deftige Mariaplaats en uit de betere middenstand aan de Steenweg: de Dominicus was meer stads en welgesteld. De Augustinus omvatte onder meer het arme en sociaal achtergestelde Wijk C met zijn nauwe straatjes, armzalige huisjes en een hoog percentage werklozen. De augustijnen zagen dat hier een taak voor hen lag. In 1921 kreeg pater Thomas van der Vloodt de opgave het Sint Franciscus Liefdewerk (SFL) op te zetten ten dienste van 'de verwaarloosde jeugd'. Dat kwam al spoedig van de grond, mede door de hulp van idealistische katholieke onderwijzers en studenten van Veritas. Vanaf 1932 stond de parochie onder leiding van de legendarische pastoor Sebastianus van Nuenen (1898-1966).⁵ Bij zijn komst schafte hij direct de (kosteloze) armenbanken in de kerk af, wat een revolutionaire actie was omdat 'God de standen had gewild'. Daar dacht Van Nuenen anders over. Hij was een charismatische man, Brabants joviaal, welbespraakt en gezegend met het talent om te bedelen voor de goede zaak. Maar hij had ook praktisch inzicht. Zo begreep hij al snel dat het Sint Franciscus Liefdewerk - in de wandeling het 'zaaltje' (zaaltje) genoemd - te weinig vastigheid kende vanwege de telkens wisselende leiders en leidsters. Zijn streven om het werk meer continuïteit te geven, liep in 1934 uit op de stichting van de congregatie van de zusters augustinessen van Sint Monica. Hij werd bij dit initiatief al snel terzijde gestaan door een jonge vrouw uit de parochie, Cor van Reijns, latere kloosternaam Augustina (1908-1990). Zij werd van de ene dag op de andere als overste aangewezen. Samen waren ze 'de Pater en de Mater' die nauw samenwerkten, elkaar inspireerden en een levensvorm ontwikkelden die bijna honderd jaar zou functioneren.⁶

Meisjesstad werd bekend adres

In de alomtegenwoordige armoede van de crisisjaren gingen de augustinessen aan de slag in de meisjesscholen die grensden aan hun klooster aan de Waterstraat 2, hoek Oudegracht. Nog meer vrouwenwerk vereiste in 1939 de oprichting van het tehuis Meisjesstad, ook een idee van Van Nuenen. Het huis was bedoeld voor de opvang van vrouwen die door hun man werden mishandeld en van meisjes die ongewild zwanger waren geraakt. De zusters boden de moeders met hun kind een onderkomen waar ze in alle rust over hun toekomst konden nadenken. Meisjesstad werd al snel een bekend adres, ook bij het politiebureau Paardenveld. Waterstraat 2 kreeg nog meer bekendheid in de Hongerwinter van 1944-1945 toen er aan de kloosterdeur dagelijks voedseluitdelingen waren, waarvoor de zusters zelf met kinderwagens en sleetjes levensmiddelen gingen inzamelen bij boeren. De bevrijding werd in Wijk C gevierd met een groot volksfeest. Het Franciscus Volkstoneel, beter bekend als Wijk C op de Planken, voerde het stuk 'De tijden worden goed' op. Pater Van Nuenen werd prominent in de feestelijkheden betrokken vanwege zijn twaalfeneenhalfjarig pastoraat en zijn zilveren professiefeest als augustijn. Hij werd in een versierde open koets door 'het wijk' gereden, waar zelfs een tijdelijk monument voor hem was opgericht.

Verbreding en krimp

De goede tijden die door Wijk C op de Planken waren aangekondigd, leken na de bevrijding inderdaad aan te breken. Het pastorale aanbod van de Augustinus werd breder en gevarieerder dan ooit. Om te beginnen werd van de in 1940 gesloten Dominicus de 'Vissersmis' overgenomen, op zondagochtend in alle vroegte: om 6.00 uur. Die heeft het tot in de jaren zestig gehouden. De kerk werd bekend door de dagelijkse mis om 12.30 uur, een gelegenheid waaraan sommige werkenden de lunchpauze besteedden en waarvoor winkelende huisvrouwen graag een half uur hun tassen in de bank zetten. Na het

concilie van 1962-1965 hield de Vereniging voor Latijnse Liturgie er op zondagavond jarenlang haar eigen gregoriaanse mis. Een geheel nieuwe vorm van pastoraat, typerend voor de naoorlogse jaren, was Het Portaal aan de Oudegracht 38, schuin tegenover de kerk. De augustijn Joep Zilkens wilde er een laagdrempelige inloop van maken voor belangstellende niet-katholieken, randkerkelijken en mensen die zich niet meer thuis voelden in hun eigen parochie. Vanaf 1965 ging hij in de werkkelder onder het pand elke zondag voor in de eucharistie en werd na afloop samen met de kerkgangers koffie gedronken, toen iets nieuws. Na het afscheid van Zilkens in 1985 kwam ook aan Het Portaal een einde.

In die jaren begon de boom van de augustijnen zijn bladeren te verliezen: paters traden uit, vergrijsden of stierven en nieuwe aanwas kwam er niet. In 2009 moesten de augustijnen 'hun' parochie teruggeven aan het bisdom. Nog enkele broeders bleven gevestigd in de onopvallende pastorie aan het Jacobskerkhof 2. Van hen woont daar nu alleen nog Martijn Schrama (1944), de laatste der augustijnen. Hij wist de afgelopen jaren een groep van zo'n vijftig personen rond de Augustinus bij elkaar te houden. De toekomst zal leren hoe het met de levensvatbaarheid van deze gemeenschap is gesteld.⁷ Voorlopig komen ze weer samen in de luisterrijk gerestaureerde Augustinuskerk.

- < Portret van pater Van Nuenen door Peer van den Molengraaf (1922-2014). [COLLECTIE TON VAN SCHAİK](#)
- < Augustina van Reijns op latere leeftijd. [COLLECTIE TON VAN SCHAİK](#)
- Zusters augustinessen in hun kapel aan de Waterstraat, 1989. [JAN LANKVELD, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ▼ Een zuster in het opvangtehuis Meisjesstad, 1989. [JAN LANKVELD, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Noten

- 1 De Augustinus aan de Oudegracht komt voort uit een schuilkerk aan de Jeruzalemstraat, voorloper van het gebouw Silo aan de Herenstraat. Voor een overzicht van de parochiegeschiedenis: A.K. de Meijer, *Augustinus in de Domstad. 350 jaar zielzorg van de Augustijnen 1636-1986*. (Utrecht 1986).
- 2 Rond 1965 gepubliceerde brochure *Toch wel een grote aanpak!* om de ontbrekende 30.000 gulden bij elkaar te krijgen.
- 3 Brian Heffernan schreef een uitvoerige brochure over het interieur en het kunstbezit van de kerk onder de titel *De Sint-Augustinuskerk lezen. Een bezoekersgids* (Utrecht 2023).
- 4 Ik sprak in september 2023 met restauratie-architect Maarten Peek. Claudia Junge stuurde mij in augustus een e-mail over haar werkzaamheden. Zie ook www.hylkemaerfgoed.nl/projecten/augustinuskerk/.
- 5 Xavier Jense, 'Sebastianus van Nuenen' in: *Utrechtse biografieën 4* (Utrecht 1997) p. 147-151.
- 6 Augustina van Reijns schreef het boekje *Gouden dankbaarheid 1934-1984* (Utrecht 1984) over haar band met Van Nuenen en haar eigen rol.
- 7 In 2022-2023 overleden drie emeriti die nog her en der in de stad voorgingen in de eucharistie: Henk Oostendorp, Joop Smit OSA en Piet Rentinck. Het beperkte aantal priesters vormt het eerste probleem van de heropende kerk.

975 jaar Utrechtse Pieterskerk

Op 1 mei 2023 was het 975 jaar geleden dat de Pieterskerk werd ingewijd door bisschop Bernold. De huidige eigenaar van het gebouw, de Waalse Kerk, liet bij dit memorabele jubileum een boek samenstellen over de geschiedenis van de kerk. Voor het eerst is alle bestaande kennis uit artikelen, bouwhistorisch onderzoek, archieven en archeologische rapporten samengevat in één boek voor een breed publiek. Een van de doelen van de uitgave is het gebouw meer bekendheid te geven. De Pieterskerk ligt in de schaduw van de Dom, aan het verstilte Pieterskerkhof. Door het instorten van beide torens bij de stormramp van 1674 is de kerk niet erg zichtbaar in het stadssilhouet.

Elisabeth de Lig is historica en uitgever. Zij is ook redacteur van dit tijdschrift.

De Pieterskerk werd tussen circa 1040 en 1050 als kapittelkerk gebouwd, buiten het oude Romeinse castellum. Ook de Janskerk en de Paulusabdijkerk verzezen in deze periode. Deze twee kerken lijken in grootte en vorm op de Pieterskerk. De Mariakerk werd aan het einde van de 11e eeuw gebouwd en was groter dan de vorige drie. Binnen de muren van het voormalige castellum stonden al langer de Domkerk en de Oudmunsterkerk en buiten de

muren waarschijnlijk ook al de Buurkerk. Eeuwenlang zijn de torens van deze kerken in het lege, vlakke land goed zichtbaar geweest. De bisschopsstad moet een indrukwekkend panorama hebben geboden. De nieuwe kerken vormden samen een bijzonder ensemble. Op de plattegrond van Utrecht is goed te zien dat de Dom, de Pieterskerk en de Mariakerk in elkaars verlengde liggen en dat zij met de Pauluskerk en de Janskerk een kruis vormen. Er zijn geen bronnen overgeleverd over dit zogenaamde kerkenkruis; het is dus onbekend of deze kruisvorm een voorop-

gezet plan was van keizer Hendrik III of een toevalligheid. Wel weten we dat de keizer de vele middelen voor de bouw van de kerken leverde. Ook is bekend dat bisschop Bernold, die in 1054 in de Pieterskerk begraven werd, een belangrijke rol speelde als stichter van de drie nieuwe kerken. Het bisdom Utrecht maakte deel uit van het Duitse keizerrijk en het stichten van de kerken kan dan ook niet los gezien worden van de politieke situatie in dit grote rijk.

De keizer schonk aan het kapittel dat aan de Pieterskerk verbonden was talrijke goederen in onder andere Drenthe, Overijssel en Zeeland. De dertig kanunniken van het kapittel konden in hun levensonderhoud voorzien met uitkeringen uit deze goederen (opbrengsten van boerderijen, tienden en dergelijke). Zij konden niet werken, want ze moesten zich dag en nacht bezighouden met het koorgebied. Rondom de kerk lag de immuniteit met kanunnikenhuizen, school, eetzaal, slaapzaal, kerkhof en huis van de proost. De grenzen van de immuniteit zijn nog altijd herkenbaar in de loop van de Kromme Nieuwegracht en het stratenpatroon.

Bewogen geschiedenis

Bij het binnentreden van de kerk vallen direct de twee rijen met elk vijf fraaie zuilen van rode zandsteen op, waarvan er zes nog

Boekbespreking

- < Er is een licht kleurverschil te zien tussen de vier originele zuilen en de twee basalten exemplaren uit de restauratie van de vorige eeuw. [DIANA NIEAUWOLD, KERKFOTOGRAFIE.NL](#)
- > Vier zandstenen reliëfs uit de 12e eeuw die tegenwoordig in de afscheiding van het hoogkoor zijn opgenomen. [PVEVERDINGEN, WIKIMEDIA COMMONS](#)
- ✓ Crypte met sarcofaag van bisschop Bernold, gedecoreerde zuilen uit de bouwtijd en vensters met gekleurd glas in beton uit de 20e eeuw. [FELIX BERNET KEMPERS](#)

uit de bouwtijd dateren. Ook de crypte heeft bijzondere romaanse zuilen, die zijn versierd met zigzag-, spiraal- en visgraatmotieven. In de crypte staat de sarcofaag van bisschop Bernold, die in 1656 werd gevonden onder de viering van de kerk.

Er is in de loop der eeuwen veel aangepast, verbouwd en gerenoveerd na verschillende branden en de Beeldenstorm van 1580. Ook werd de kerk aangepast aan de gotische stijl met nieuwe torenspitsen, hoge spitsboogvensters en een nieuwe kapel (de huidige Dekenkapel). Van de middeleeuwse muur- en gewelfschilderingen, epitafen en altaar-

stukken is veel verdwenen. Het boek toont wat er tegenwoordig nog zichtbaar is, zoals vier grote zandsteenreliëfs uit de 12e eeuw. De Pieterskerk kent een bewogen geschiedenis. Na de Reformatie had de lege kerk geen religieuze functie meer en werden er soldaten in gehuisvest. Het orgel werd gedemonteerd en opgeslagen, de klokken verwijderd en verkocht. Het kapittel en het kapittelbestuur zouden echter tot 1811 blijven bestaan, al waren de kanunniken geen katholieke geestelijken meer. Toen het stadsbestuur de kerk in 1587 wilde afbreken, staken invloedrijke Utrechtse er een stokje voor, mede omdat er veel familiegraven in de kerk lagen. Nadat de soldaten vertrokken waren, besloot het stadsbestuur in 1625 om het kerkgebouw aan de Engelse Kerk in gebruik te geven. In 1656 kreeg de Waalse Hervormde Gemeente de kerk toegewezen. Deze kerkgemeente telde toen waarschijnlijk duizend leden.

3D-reconstructie van de 16e-eeuwse Pieterskerk, westfaçade met twee torens en de muur van de immunitet op de voorgrond. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT, DAAN CLAESSEN](#)

Bij de grote stormramp van 1674 waaiden de torenspitsen van het schip, dat daardoor vernield werd. Er was ook veel schade binnen de kerk, onder andere het orgel was verwoest. In de jaren daarna werd de kerk hersteld, maar de torens werden afgebroken. Na aankoop van het kerkgebouw in 1823 is de Eglise Wallonne d'Utrecht tot op heden eigenaar van de kerk. De laatste grote renovatie en restauratie vond plaats tussen 1963 en 1977. Tegenwoordig is er elke zondag een Franse kerkdienst voor de weinige Waalse kerkleden en andere belangstellenden. Vanwege de goede akoestiek wordt de kerk veel gebruikt voor concerten en ook voor de Van der Monde-lesing van Oud-Utrecht.

Overzichtswerk met kleine gebreken

Het is een prettig bladerboek vanwege de hardcover, het grote formaat en de vele fraaie afbeeldingen. Maar met 192

bladzijden is het een relatief dun boek over deze bijna 1000 jaar oude kerk met een bewogen geschiedenis. Sommige onderwerpen hadden meer ruimte verdiend of anders gepresenteerd kunnen worden. Doordat er vijf verschillende auteurs aan het boek hebben gewerkt, wordt het kerkenkruis bijvoorbeeld in verschillende hoofdstukken besproken. Een apart kader met alle bekende informatie en discussies hierover zou verhelderend zijn geweest. De vraag waarom de Pieterskerk gebouwd is op de plek waar hij staat, wordt niet geheel bevredigend beantwoord. Wel wordt het 5e-eeuwse grafveld genoemd dat hier gevonden is. Zou er sprake kunnen zijn van continuïteit van begraven? Ook opmerkelijk is dat de nieuwe kerken in de 11e eeuw zonder bescherming van hoge muren worden gebouwd. Blijkbaar heerste er in deze periode relatieve rust en veiligheid. Aan het omvangrijke goederenbezit in

de middeleeuwen wordt veel aandacht besteed, maar in de eeuwen daarna wordt hier niet op teruggekomen. Frans Kipp en Daan Claessen zorgden voor verhelderende 3D-reconstructies van de kerk en voor plattegronden in de verschillende eeuwen. Maar doordat er weinig kleur is gebruikt, kost het moeite om de verschillende periodes te onderscheiden. De bijbehorende tekst is broodnodig. Het omslag toont een modern schilderij van Henk Helmantel met een geïdealiseerd interieur van de kerk, zonder de houten banken en de preekstoel. Deze keuze voor een 'hedendaagse Saenredam' in plaats van een waarheidsgetrouw beeld verdient een toelichting. De fraaie kerk heeft deze idealisering niet nodig. Dit geslaagde overzichtswerk smaakt naar meer. Zou het niet mooi zijn als er een boek over alle middeleeuwse kerken van Utrecht zou verschijnen, waarin ze in samenhang behandeld worden? Als zo'n project te omvangrijk is, zou een reeks monografieën over de Janskerk, de Buurkerk, de Jacobikerk, de Nicolaikerk, de Geertkerk een goed alternatief zijn.

Kaj van Vliet (red.), *De Utrechtse Pieterskerk*. Utrecht, Uitgeverij Matrijs, 2023. ISBN 978-90-5345-595-1. 192 blz., € 29,95.

Signalementen

Maurice van Lieshout m.m.v. Kaj van Vliet

Utrecht in tekeningen 1550-1900

Tot 12 mei toont Het Utrechts Archief stadsgezichten daterend van 1550 tot 1900 met iedere twee maanden een nieuwe selectie. Die beperking geldt niet voor *De getekende stad. Utrecht in tekeningen (1550-1900)*, een volledig herziene versie van het boek uit 2005. De nieuwe uitgave is wat minder omvangrijk, bevat - op enkele stadsprofielen na - alleen tekeningen uit de eigen collectie en is aangevuld met twintig nieuwe prenten, alles in een nieuwe volgorde en met geactualiseerde beschrijvingen. Duidelijke plattegronden geven aan waar en vanuit welke kijkrichting de tekeningen gemaakt zijn. De indeling in zes hoofdstukken is gehandhaafd: gezichten op de stad, stadswal, Oudegracht, kerkgebouwen, straten en pleinen en buitengebied. De inleiding met voorbeeldtekeningen beschrijft onder meer de totstandkoming en het beheer van de collectie, het soort tekeningen, de kunsthistorische ontwikkeling van het tekenen van stadsgezichten en het werk van enkele beroemde of productieve kunstenaars als Herman Saftleven, Pleter Saenredam, Jan de Beijer en Louis Serrurier. Van alle tekenaars zijn bovendien korte biografieën opgenomen. Voor inhoud en uiterlijk van de *De Getekende Stad* gelden eigenlijk alleen maar superlatieven. Wie iedere dag één, soms twee prenten en de beschrijving ervan bestudeert, kan er een jaar lang van genieten.

Tolien Wilmer m.m.v. Frans Kipp en Laurens Schoemaker, *De getekende stad. Utrecht in tekeningen (1550-1900)*. Utrecht, Uitgeverij Matrijs, 2023. ISBN 978-90-5345-606-4. 400 blz., € 49,95.

65 jaar Groene Hart

Een groen gebied van 181.000 hectare in het hart van een stedelijke ring met zeven miljoen inwoners: uniek in de wereld. Dat geldt ook in andere opzichten voor het Groene Hart, waarvan ongeveer een derde in de provincie Utrecht ligt. Een veenwildernis door menshand omgevormd tot agrarisch polderlandschap, doorsneden met sloten, vaarten, trekgraten, rivieren, kanalen en plassen, op organische wijze verbonden met bijzondere verdedigingswerken (Nieuwe Hollandse Waterlinie, Stelling van Amsterdam). Een hart met 700.000 inwoners verspreid over lintdorpen en middelgrote steden als Gouda, Woerden en Alphen aan de Rijn. In 1958 kreeg het een beschermde status, aanleiding voor de publicatie van een prachtig verzorgd, rijkelijk van beeldmateriaal voorzien jubileumboek. Het beschrijft vooral de oudste geschiedenis van de ontginning in de middeleeuwen tot de jaren 50 van de vorige eeuw. Pas halverwege het een-na-laatste hoofdstuk gaat het over de jubileumperiode waarin versterking en versnippering het unieke open karakter van het Hart steeds meer bedreigden. Dat leidde tot onderzoeksrapporten en overheidsplannen die kort beschreven worden en tot protesten en alternatieve scenario's van burgers en actiegroepen die vrijwel onvermeld blijven. Ook in de verkenning van de toekomst waarin nieuwe vraagstukken als bodemdaling, verzilting en droogte om antwoorden vragen overheerst de rapportentaal. Dat is jammer in een verder zo voorbeeldige uitgave.

Marinke Steenhuis, Paul Meurs en Vita Tenissen, *Het Groene Hart. Wereld tussen steden*. [Eindhoven], Uitgeverij Lectoris, 2023. ISBN 978-94-6226-492-2. 192 blz., € 39,95 (na 7 december € 49,95). Er is ook een Engelse editie: *The Green Heart. World in between cities*.

De bezittingen van het Duitse Huis

De historie van de Duitse orde is nauw verweven met die van de Kruistochten. De eerste bezittingen werden geschonken door ridders die deelnamen aan de kruistocht naar Damiate in 1218. Ditzelfde kruistochtsentiment klinkt door in de schenking van Sweder van Dingden uit 1231 die de opmaat gaf tot een vestiging van deze ridderorde in Utrecht. Daarbij ging het echter niet om het Heilige Land, maar om een door de bisschop als kruistocht gemotiveerde militaire campagne tegen de bewoners van Drenthe en Coevorden die zich tegen zijn gezag hadden gekeerd. Ook de actieve steun van het Duitse Huis aan de kruistocht van graaf Willem II van Holland tegen Aken, die hem de kroon van het Duitse rijk opleverde, leidde tot verdere uitbreiding van het goederenbezit. Waar de bisschop de Duitse orde in Utrecht vanaf het begin gesteund had, kwam daar nu ook de steun van de graven van Holland bij. Daardoor kon Utrecht later in de 13e eeuw uitgroeien tot centrum van de orde in de Noordelijke Nederlanden: een zelfstandige balije met daaronder meerdere commanderijen, verspreid door het bisdom. Ook na de val van Akko in 1291 - het einde van de kruistochten naar het Heilige Land - behield deze instelling een vooraanstaande positie. Daarvan getuigt ook het royale kloostercomplex aan de Springweg, dat in gebruik werd genomen kort na de belegering van Utrecht in 1345 waarbij de oude locatie net buiten muren bij de Geertkerk in de as werd gelegd. De ontstaansgeschiedenis van het Duitse Huis in Utrecht en de manier waarop het rijke goederenbezit daarvan zich heeft ontwikkeld, vormen het onderwerp van het proefschrift dat Jerem van Duijl in oktober 2022 aan de Leidse Universiteit verdedigde. Het is een geslaagde studie geworden op basis van uitvoerig onderzoek in het relatief goed bewaarde archief van de Ridderlijke Duitse Orde. KVV

Jerem van Duijl, *Goederenvererving van het Duitse Huis te Utrecht 1218-1536*. Middeleeuwse Studies en Bronnen 183. Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2022. ISBN 978-94-645-5018-4. 374 blz., € 40,-.

Ook verschenen

Martijn van Calmthout, **Maar dat kan ik. Leven en denkwerk van Nobelprijswinnaar Gerard 't Hooft**. Amsterdam, Prometheus, 2023. ISBN 978-90-4464-899-7. 240 blz., € 25,-. Nadruk ligt op de ontwikkeling van de theorieën en de publicaties van de Utrechtse hoogleraar theoretische natuurkunde die in 1999 samen met zijn vroegere leermeester Tini Veltman de Nobelprijs voor Natuurkunde won.

Danny van der Linden, **Minna. Biografie Humphrey Mijnaals**. [Maarssen], Lusus Publishing, 2023. ISBN 978-90-9037-499-4. 162 blz., € 21,95. Het bijzondere levensverhaal van de Surinaamse voetballer die na een kort avontuur in Brazilië in 1956 de gelederen van Elinkwijk kwam versterken en als eerste zwarte speler in het Nederlands elftal speelde. Ook het racisme waarmee hij geconfronteerd werd, zijn betekenis voor andere Suriprofs en zijn familielevens komen in woord en beeld aan bod.

Hart voor Utrechts erfgoed

LISMAN + LISMAN
ONTWIKKELT EN BOUWT

www.lisman.eu

HERITAGE AUCTIONS EUROPE

Het grootste veilinghuis voor collectibles

Gratis taxatiedagen voor:

MUNTEN
BANKBILJETTEN
POSTZEGELS
MILITARIA
GOUD & ZILVER
SIERADEN
KUNST
ANTIJK

Meer informatie?
www.ha-europe.com

Energieweg 7 | 3401 MD | IJsselstein
030 6063944 | info@ha-europe.com

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

8 719327 750773